

KICHIK MAKTAB YOSHIDA IDROK TURLARINI RIVOJLANISHI.

**O'ralova Dinora Aliboy qizi
Termiz Davlat Pedagogika instituti talabasi**

Annotatsiya: Ushbu maqolada bola idrokining o'sishi, uning psixikasi va ongining taraqqiyoti, o'quv faoliyati davomida bolaning bilish jarayonlarining namoyon bo'luvchi xususiyatlari, aql sifatlari va fikr yuritish jarayonlarining rivojlanishida psixologik qiyinchiliklarning yuzaga kelishi, kichik maktab yoshi davrining psixologik o'zgarishlari haqida fikr yuritiladi.

Kalit so'zlar: Maktab, o'quvchi, idrok, fazoviy idrok, idrok turlari.

Bolaning o'sishi, uning psixikasi va ongining taraqqiyoti, jamiyat a'zosi sifatida voyaga yetishi muayyan qonuniyatlarga bo'ysunadi. Kichik maktab yoshi davri 1-4 sinf o'quvchilarining yosh oralig'ini o'z ichiga oladi. Bu davrda bola psixikasida muayyan o'zgarishlar sodir bo'lishini kuzatish mumkin. Bolani birinchi bor maktab ostonasiga qadam qo'yishi bilan unda bir qator psixologik qiyinchiliklar yuzaga kela boshlaydi. Kichik maktab davrida bolaning birinchi bor maktab ostonasiga qadam qo'yishi unda o'quv faoliyatining boshlanishi hisoblanadi. Bu davrni bola uchun qiziqarli, ta'sirchan o'tkazish talab etiladi. O'quv faoliyati bolaning bilish jarayonlarining ixtiyoriy va barqaror xususiyatlarini, aql sifatlari va fikr yuritish jarayonlarining rivojlanishida psixologik qiyinchiliklarning paydo bo'lishiga sabab bo'ladi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning barcha o'qish faoliyati qat'iy ravishda maqsadga muvofiqlashtirilgandir. Birinchidan, o'quvchilar o'qish, yozish, va hisoblash malakasini egallashlari, arifmetika, ona-tili, tarix, geografiya va tabiyatshunoslikdan geometriyaning elementar asoslaridan ancha katta hajmda bilimni orttirishlari kerak. Ikkinchidan, bolaning bilim darajasi va bilish qiziqishlari kengayadi hamda rivojlanadi. Uchinchidan bilim jarayonlarining taraqqiyoti, aqliy rivojlanishi yuzaga keladi. Faol mustaqil ijodiy faoliyat uchun qobiliyat tarkib topadi va nihoyat o'qishga bo'lgan yo'nalish, o'qishga nisbatan ma'suliyatli munosabat hissi tarkib topa boshlaydi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarning bilim jarayonlari va ularning faoliyatida bir qator o'zgarishlarni kuzatish mumkin: Jumladan, bola idrokining o'tkirligi, sofligi bilan farq qiladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar diqqatining asosiy xususiyati sifatida esa uning ixtiyoriy zaifligini keltirish mumkin. Shuningdek, aynan shu yoshda diqqatni iroda kuchi bilan moslash va uni boshqarish imkoniyati cheklangan bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda xotira jarayoni haqida so'z yuritadigan bo'lsak, bu davrda so'z mantiq xotirasining va ma'nosiga tushunib esda olib qolishning roli va uning salmog'i kuchayadi, tartibga solish imkoniyatlariga bo'ladi. Birinchi signal sistemasi faoliyatining nisbatan ustunligi tufayli kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda so'z mantiq xotirasi deb atalgan xotiraga qaraganda ko'rgazmali-obrazli xotira ko'proq rivojlangan bo'ladi. Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar qoida va tushuntirishlarga qaraganda konkret ma'lumotlarni, voqeliklarni, qiyofalarni narsalarni va faktlarni yaxshi tez esda olib qoladilar va xotiralarida mustahkam saqlaydilar. Xayol bilish faoliyatida esa o'quvchining xayoli uning o'quv faoliyatining ta'siri va talablari bilan tarkib topadi. SHuning bilan bir qatorda bevosita taassurotlar (muzeylarga sayohat, kartinalarni ko'rish, ekskursiyalarga borish, maktab yer uchastkasida ishlash va boshqalar) ham xayolni rivojlantiradi.

Kichik maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan adabiyotni idrok etishning o'ziga xos xususiyati badiiy asarni tushunishning bolaning bevosita shaxsiy tajribasiga chambarchas bog'liqligidir. Bolalarning hayotiy g'oyalari bilan mos keladigan adabiy faktlar ular tomonidan oson va to'g'ri tushuniladi. Tajribaga zid bo'lgan, unga to'g'ri kelmaydigan faktlar ko'pincha noto'g'ri tushuniladi. Belgilarning yonma-yon kelishi beixtiyor baholashga olib keladi, bu bola

uni qayta hikoya qilish to'qimalariga kiritadi. Adabiy asarlarni tinglab, bolalar, birinchi navbatda, eng oson idrok qilinadigan aloqalarni o'rnatadilar, bunda voqealar bir-birini aniq kuzatib boradi va keyingisi avvalgisidan mantiqiy ravishda keladi. Syujetning bunday qurilishi maktabgacha yoshdagi bolalarga o'qiladigan va aytiladigan ko'pgina ertaklarga xosdir ("Teremok", "Iroda va echkilar", "Gingerbread", "Sholg'om" va boshqalar).

Agar voqealarning to'g'ridan-to'g'ri aloqasi uzilib qolsa va syujet jarayonida yashirin reja paydo bo'lsa, bu idrokni sezilarli darajada murakkablashtiradi va ba'zan asarni noto'g'ri tushunishga olib keladi. Masalan, bolalar juda oddiy "Masha va ayiq" ertakining mazmunini har doim ham aniq tushuna olmaydi. O'qituvchilar va psixologlarning tadqiqotlari shuni ko'rsatdiki, ko'plab bolalar qiz Mashenkaning yashirin ma'nosini tushunmaydilar va shuning uchun ertak qahramonlarining ba'zi voqealari va harakatlarini noto'g'ri tushunishadi. Uni qayta hikoya qilib, bolalar Masha ayyorlikka murojaat qiladigan epizodlarni qoldirib, syujetni "to'g'rilaydilar". Qayta hikoya qilish sxemasi ko'pincha quyidagicha: Masha ayiqning oldiga boradi - pirog pishiradi - pirolar solingan qutiga o'tiradi - ayiq uni bobosi va buvisiga etkazib beradi. Ko'ramizki, bolalar o'zlarining qayta hikoyalarida asosiy ziddiyatni istisno qiladilar va butun hikoya asl nusxaga mutlaqo mos kelmaydigan xarakterga ega bo'ladi. Bolalarda syujetda bir nechta hikoyalar ("Tulki va bo'ri", "Mushuk, xo'roz va tulki", "Echki Dereza" va boshqalar) mavjud bo'lgan ikki qismli kompozitsiyali ertaklarni idrok etishda ma'lum bir qiyinchilik yuzaga keladi. Odatda bola ertakning faqat bitta hikoyasini (qismini) ushlaydi va takrorlaydi. bu holda, tayanch ko'pincha birinchi qismga va epizodlarga ko'proq mazmunan yoki bolalarga tanish bo'ladi. Hozirgi globallashuv jarayonlari va fan-texnika sohasidagi ilg'or tadqiqotlar ijtimoiy soha vakillarining zimmasiga shaxsning jamiyat talablari bilan uyg'un rivojlanishi va faol bilish motivatsiyasini qaror toptirish bilan bog'liq zaruriy vazifalarni yuklaydi. Bunday hollarda jamiyat ijtimoiy rivojining ilmiy asoslangan istiqbolli rejasini tuzib, uning ustuvor yo'nalishlarini belgilab olish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy qayta qurilishi yangi hayotiy muammolarni samarali va g'ayrioddiy hal etish qobiliyatiga ega bo'lgan ijodkor faol shaxsning shakllanishini talab etmoqda. Shu bilan bog'liq ravishda zamonaviy jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan biri o'sib kelayotgan yosh avlodning ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishdan iborat. Bu esa o'z navbatida barcha bilish jarayonlarini psixologik qonuniyatlarini hisobga olgan holda ta'lim sohasini takomillashtirishni talab etadi.

Kichik maktab yoshidagi o'quvchilar tafakkuri ta'lim jarayonida juda katta o'zgarishlarga uchraydi. Mashhur psixolog L.S.Vigotskiy to'g'ri ko'rsatib o'tganidek, idrok va xotira maktab ta'limi boshlanishi oldidan anchagina taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan bo'ladi, kichik maktab yoshidagi davrda esa intellekt (aql) jadal taraqqiy etadi. Tafakkurning rivojlanishi idrok va xotirani sifat jihatdan qayta o'zgarishga, ularni ixtiyoriy va boshqariladigan jarayonga aylanishga olib keladi. Vigotskiyning ko'rsatishicha, maktab yoshiga bola idrok va xotira funksiyasiga nisbatan kuchsiz intellekt funksiyasi bilan qadam qo'yadi. Biroq intellekt shunday rivojlanadiki, na xotira va na idrok bunday rivojlanishni o'z boshidan kechirmaydi.

Bola xususan 7 - 8 yoshlik davrida konkret narsa va hodisalarning ko'rgazmali xususiyatlari va sifatlariga asoslanib, odatda konkret kategoriyalar bilan fikr yuritadi. Ayrim izohlar bilan mashhur shveytsariyalik psixolog J. Piajening 7-10 yoshdagi o'quvchilar asosan konkret operatsiyalar bosqichida turadilar. Ana shu bosqichda bevosita, tajribadan olingan xususiyatlar sistemalashtirilishi mumkin, degan fikrlariga qo'shilish mumkin. Ammo, o'ylaymizki, kichik maktab yoshi davrining oxiriga kelib, to'g'ri tashkil qilingan ta'lim jarayonida o'quvchilar keyingi bosqichga, ya'ni umumlashtirish va abstraktsiyalashtirish qobiliyati taraqqiyotining ma'lum darajasi bilan bog'liq bo'lgan formal operatsiyalar bosqichiga o'tishga qobildirlar. IV sinflarning yangi programmalari ana shunga mo'ljallangan. IV sinf programmasida o'quvchilarning yangi material bilan tanishib, mustaqil mulohaza

yuritishlari va xulosa chiqarishlari, faktlarni solishtirib ko'rishlari, taqqoslashlari va analiz qilishlari, juz'iy hamda umumiy topishlari, oddiy qonuniyatlarni belgilashlari ko'zda tutilgan.

Rus psixologlarining tadqiqotlarida kichik maktab yoshdagi bolalarda qabul qilishning ikki turi; analitik va sintetik turlari ajratilgan. Analitik turda diqqat e'tibor alohida mayda - chuydalarga qaratiladi. Sintetik turda umumiy yaxlit holda qabul qilinadi. Ikkala turni bir-biriga qarama - qarshi qo'yish psixologiyada hozirgacha saqlanib keldi. Ammo turli yo'nalish vakillari buni shunday ta'riflaydilar. Differensial psixologiya uchun perseptiv usullarni farqlash muhimdir, chunki bu barcha bolalarda bir xil emas. Bu turdagi individual xususiyatlar bolada umrbod o'zgarimas bo'lib qolmaydi, ular ontogenez jarayonida rivojlanadi, nafaqat rivojlanish jarayonida balki pedagogik mashqlar, pedagogik ta'sirlar orqali o'zgarib boradi. Kichik maktab yoshdagi bolalarda mashg'ulotlar jarayonida namoyon bo'ladigan tafakkurga xos bo'lgan uslubni o'rganish maqsadida A.A. Alekseeva va L.A. Gromovalar tomonidan ishlab chiqilgan tafakkur uslubini aniqlash so'rovnomasi o'tkazilganda, bolalarning 8,7 % sintezatorlik, 8,7 % idealistiklik, 8,7 % pragmatiklik, 56,5 % analitiklik, 17,4 % da realistlik uslubining ustunligi aniqlandi. Bolalarning axborotlarni qabul qilishlari bilan tafakkur uslublari o'rtasidagi korelyatsion koeffitsenti Pirson formulasi orqali o'rganilganda, analitiklik uslubi bilan bilish jarayonlarini rivojlanish ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy aloqalar borligi aniqlangan.

Axborotlarni qayta ishlab chiqish tezligini an'anaviy taxistostopik usul va ko'z harakatini o'lchash zamonaviy muolajasi yordamida aniqlash mumkin. Taxistaskopik tajaribalarda insonlarda bir xil sharoit va bir xil vaqt ichida axborot qabul qilish va qayta ishlash qobiliyati har xilligi kuzatilgan[3]. Axborotni qayta ishlash tezligi va sifatini o'rganishning ikkinchi metodik uslubi bu ob'ektlarni ko'rib chiqish va matnlarni o'qish paytida amalga oshiriladigan ko'z harakatlarni o'lchash va belgilab qo'yishdir. Axborotlarni qabul qilish qayd etish paytida sodir bo'ladi. SHuning uchun fiksatsiyalar davomiyligini o'lchash axborot qabul qilishga qancha vaqt kechishini aniqlashga imkon beradi. Ma'lumki, jismni ko'rgazmali tahlil qilish kuzatuvchining bilimi, tajribasi va kuzatishlariga bog'liq. Rus psixologlari tomonidan kuchli va kuchsiz asab tizimiga ega bo'lgan bolalarni o'yin faoliyatida kuzatilganda nigohni fiksatsiya qilish davomiyligi va qaror qabul qilishdagi vaqtda farq borligini aniqlaganlar. Kuchsiz asab tizimiga ega bo'lgan bolalar kuchlilariga qaraganda nigohlarini tez va uzoq to'xtatib turishgan, qarorni sekinroq qabul qilishgan, raqiblarning figuralariga emas, o'z figuralariga ko'proq e'tibor berishgan. Kuchli asab tizimiga ega bo'lgan bolalar bir fiksatsiyada juda ko'p axborot qabul qilishgan, o'yinning keyingi holatiga ahamiyat berishgan. Faol qidiruv axborotini amalga oshirgan.

Narsalarni bolalar tomonidan tartibga solish guruhlash bo'yicha kuzatilganda ikki faza aniqlangan.

1. Axborot qidirish fazasi - bunda materialni ko'rib chiqish amalga oshiriladi va uni turlash va toifali tartibga solish rejasi tuziladi.

2. Tuzilgan rejalar asoslanadi va tekshiriladi. Ammo, differensial psixologik nuqtai - nazaridan qaraydigan bo'lsak, biror individual farqlar aniqlanadimi? degan savolga javob berishimiz kerak. Albatta bunday farqlar mavjud. Impulsiv va refleksiv bolalarning har xil xulqlari aniqlanganligini aytish mumkin. Bunda impul'siv bolalar "O'xshash jismlarni topish" kabi topshiriqlarga duch kelganda juda tez javob topadilar. Ammo ko'p xatolarga yo'l qo'yadilar. Refleksiv bolalar esa xuddi shunday topshiriqqa ancha ko'p vaqt sarflaydilar. Ammo xatolari kam bo'ladi yoki umuman bo'lmaydi.

Bolalarda fazoviy yo'nalishni rivojlantirish.

Bolaning fazoviy funksiyalarining zamonaviy shakllanishi, ularning kognitiv faoliyat bilan chambarchas bog'liqligi va maktabning o'ziga xos ko'nikma va malakalarini rivojlanishi ilmiy -nazariy tadqiqotlarda bir necha bor muhokama qilingan.

Ma'lum bo'lishicha, fazoviy funksiyalarning etishmasligi matematika bo'yicha o'quv materiallarini o'zlashtirishda 47%, rus tilida materiallarni o'zlashtirishda 24% va yozish ko'nikmalarini shakllantirishda qiyinchiliklarni, 16% o'qishni o'rgatishdagi qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi.

Oddiy xatolar boshlang'ich maktab o'quvchilarining fazoviy farqlanishi:

Matematikada - raqamlarning noto'g'ri yozilishi, misollarni daftarga yozishni nosimmetrik tartibga sola olmaslik, o'lchash paytida ko'zdagi xatolar;

Maktubda - daftardagi harflar va satrlarni o'zaro bog'lay olmaslik, shu kabi harflarning yuqori va pastki qismini aralashtirish, oyna xatolari;

Oddiy xatolar Boshlang'ich maktab o'quvchilarining fazoviy farqlanishi:

Matematikada - raqamlarning noto'g'ri yozilishi, misollarni daftarga yozishni nosimmetrik tartibga sola olmaslik, o'lchash paytida ko'zdagi xatolar;

Maktubda - daftardagi harflar va satrlarni o'zaro bog'lay olmaslik, shu kabi harflarning yuqori va pastki qismini aralashtirish, oyna xatolari;

O'qishda-ravon o'qishga o'tishni, shakli o'xshash harflarni farqlashni qiyinlashtiradigan chiziqlar farqlanadigan bo'shliqlar tor doirasi;

Chizishda - kuzatish paytida ko'zdagi xatolar, rasmni varaqning bo'sh joyiga joylashtira olmaslik, rasmdagi nisbatni o'zlashtirishda qiyinchiliklar;

Jismoniy tarbiya fanida - noto'g'ri harakat yo'nalishi, harakatning bir yo'nalishidan boshqasiga o'tishda qiyinchilik.

Xulosa shuki, axborot qabul qilish tezligidagi individual farqlar, o'tkazilgan farqlarning aniqligidagi, qaror qabul qilishda bola uchun kerak bo'ladigan axborotlarning sonidagi va ahamiyatidagi farqlar aniqlandi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash kerakki maktabgacha yosh davridagi bog'larning idrok xotira tafakkur va boshqa bilish jarayonlarini yanada rivojlantirish va ularni kasbga yo'naltirish haqida bir qator ishlar olib borilmoqda. O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini yanada rivojlantirish va yoshlarni kasbga yo'naltirish haqida bir qator qonunlar va farmoyishlar qayd etilgan. Bundan tashqari yoshlarga ta'lim tizimida ko'pgina imkoniyatlar berilmoqda. Ular bundan oqilona foydalanishi va yurtga o'z hissalarini qo'shishi lozim. Ular ham kelajak avlodga ta'lim tizimi haqida tushunchalar berishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Nishanova Z. Qarshiyeva D. Atabayeva N. Qurbonova Z. "Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya" Toshkent, 2014;
2. Xaydarov F.I. Xalilova N.I "Umumiy psixologiya" Toshkent, 2010
3. Nishonova Z. Alimova G. "Bolalar psixologiyasiva uni o'qitish metodikasi" T:2006y
4. Voxidov M. "Bolalar psixologiyasi" T: O'qituvchi. 1982 y.
5. Davletshin M.G. "Umumiy psixologiya". T:TDPU, 2002.
6. G'oziyev E.G'. "Ontogenez psixologiyasi". – T:Noshir. 2010.
7. Davletshin M.G, Do'stmuhammedova Sh.A., Mavlonov M.M., To'ychiyeva S.M., "Yosh va pedagogik psixologiya" T. TDPU, 2004
8. Umarova F. " Bola shaxsini rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'lim". T: 2012
9. L.Beknazarova. " Ijtimoiy-psixologik trening". Toshkent 2016.
10. Nishonova.Z.T. "Psixik taraqqiyot diagnostikasi". Toshkent Nizomiy nomli TDP